

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XVII. KÖTET.

1921 JAN.-MÁRCZ.

1—3. SZÁM.

Bolgárok és szlávok.

(Adalék ANONYMUS Szalán fejedelemről szóló fejezeteinek hitelessége kérdéséhez).*

ANONYMUS, III. Béla király jegyzője *Gesta Hungarorum* cz. műve 11., 12. és 13. §§-aiban elmondja, miképen jöttek be a magyarok, Álmos vezetése mellett az orosz Vladimiron, majd a galicziai Halicson és a Havas hegyen át Pannonia földjére. Sok szépet hallottak már odakint Pannonia földjéről, népeiről. Így hallották, hogy azt a „földet, mely a Duna és Tisza között fekszik, a nagy Keán, Bulgárország vezére, Szalán vezér ősapja foglalta el a ruthének és lengyelek határszéléig és oda szlávokat és bolgárokat telepített lakni* (l. HFK. 407 : ANON. 11. §. „Terram vero, que iacet inter Thisciam et Danubium preoccupavisset sibi Keanus magnus, dux Bulgariae, avus Salani ducis, usque ad confinium Ruthenorum et Polonorum et fecisset ibi habitare *Sclavos* et *Bolgaros*.”) Az első terület, melyre Pannonia földjéből léptek, Szalán vezéré volt; az ungi terület volt ez s azt a helyet, a melyet itt először elfoglaltak, Munkás-nak nevezték. A vidék lakói szlávok voltak, kik jöttükre nagyon megijedének. Önkényt megadták magukat Álmosnak, majd elmondták, hogy ők Szalán vezér alattvalói s „beszéli vala, miképen foglalta volt el Attila király halála után a Bulgárországból kijött nagy Keán vezér. Szalán vezér ősapja, a görög császár segélyével és tanácsából azon földet, miképen hozták volt magukat a szlávokat Bulgárország földjéről a ruthének határszélére és miképen bírja most vezérök Szalán őket és övéiket“ (l. HFK. 409—10 : ANON. 12. §. „... ad confinium *Hung* ... ad partes *Hung* ... locum ... *Muncas* nominaverunt ... *Sclavi* vero habitatores terre ... homines fuissent Salani ducis ... narrabant, quomodo mortuo Athila rege magnus Keanus preavus ducis Salani, dux de Bulgaria egressus, auxilio et consilio imperatoris Grecorum preoccupaverat terram illam. Qualiter etiam ipsi *Sclavi* de terra Bulgariae conducti fuerunt ad confinium Ruthenorum, et qualiter nunc Salanus dux eorum se et suos teneret...“).

A szlávok elbeszélése, Pannonia földjének dicsérete nagyon megtetszett Álmosnak és előkelőinek. Elhatározzák, hogy a „castrum *Hung*“-ot beveszik. A vár alá lovagolnak. Ekkor a vár „*Loborcy*“ nevű ispánja, kit nyelvökön *dukának* hívtak, megszökvén, *Zemlum* várába siet vala“ (vö. HFK. 410 : ANON. 13. §. : „*Loborcy*, qui in lingua eorum *duca* uocabatur, fuga lapsus ad castrum *Zemlum* pro-

* Székfoglaló, felolvastatott a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1920 november 15-én tartott ülésén.

perabat^a). A magyarok azonban egy folyó mellett elfogják, ott helyben felakasztják s a folyót ezen *Loborcy* nevééről nevezték.

Még más helyeken, így műve 30—33. §. és 40. §§-aiban emlékezik meg Anonymus a Duna-Tisza közti Szalán földje szláv jairól. A 33. §-ban Gömör—Sajó—Nógrád—Pásztó—Galga vize—Ipoly—Verőcze vonaltól keletre eső nép meghódolásáról, meghódításáról ír s azt mondja, hogy „azon földet lakó egész szláv ság, kik előbb Szalán vezér emberei voltak . . . meghódolának nekik“ (l. HFK. 428 : ANON. 33. §. : „ . . . populum de castro *Gumur* et *Nougrad* . . . a loco . . . *Pasztuh* . . . iuxta fluvium *Souyou* . . . per partes castri *Gumur* . . . ad partes *Nougrad* venientes usque ad fluvium *Caliga* . . . fluvium *Wereuecca* . . . iuxta fluvium *Ypul* . . . Tunc omnes *Sclavi* habitatores terre, qui primo erant *Salani* ducis . . . se . . . subingaverunt eis . . .“). A 40. §-ban pedig el van mondva, hogy a Szalánon vett győzelem után Árpád vezér vele jött nemeseinek különféle helyeket ajándékozza. Ez szokása volt Árpád vezérnek. Így kapta ajándékba Bunger, Borsu atyja, „a *Topulucea* vizétől a *Souyou* vizéig“ elterülő földet, melyet most *Miskoucy*nek hívnak (l. HFK. 427 : ANON. 31. §. : „ . . . dedit terram magnam a fluvio *Topulucea* usque ad fluvium *Souyou* que nunc uocatur *Miscoucy*“). Így kapott területet Ethe atyja is. „Azután pedig néhány év multával Ethe, Öಂದು fia, összegyűjtven a sok szláv ságot, Alpár vára és a bódi rév között igen erős földvárat építtetett, melyet a szlávok saját nyelvökön *Surungrad*nak, azaz fekete várnak neveztek“ (l. HFK. 436 : ANON. 40. §. : *Postea* vero . . . congregata multitudine *Sclauorum*, fecit inter castrum *Olpar* et portum *Beuldu* edificari castrum fortissimum de terra, quod nominaverunt *Sclavi* secundum ydionia suum *Surungrad*, idest nigrum castrum“; — *Olpar* = *Alpár*; l. CSÁNKI I, 678; *Beuldu* = Bőd pusztá, LIPSZKY, Rep., CSÁNKI I, 679; a *bódi* ∞ *bódi* rév a Tiszán Szentés és Csongrád között; *Surungrad* = Csongrád, l. CSÁNKI I, 680).

A következőkben már most kutatom, lehet-e, van-e ANONYMUS elbeszélésének történeti magva. Lehet-e azt bizonyítani, hogy azok a *sclavi*, a kik *Munkács—Ung—Zemplén* megyékben Anonymus szerint laktak, valóban jöhettek-e s ha igen, mikor jöhettek a Balkánról „a görög császár segélyével és tanácsából“. Általában pedig lehet-e Szalán vezér *sclavi*-jairól eldönteni, hogy nyelvük a mai szlávok közül melyiknek a nyelvével lehetett, volt azonos. Ma ott, a hol ANONYMUS Szalán szlávjait szerepelteti, túlnyomó részben, sok helyütt kizárólag magyarok laktak, Gömörben, Nógrádban, Zemplénben, Ungban azonban tótok is, illetőleg tótok, rutének és zsidók is laktak. A felvetett kérdésekre nyelvi alapról próbálok megadni a feleletet s az első szó, a melyet vizsgálok, köznév.

ANONYMUS Loborcyról, Ungvár ispánjáról azt mondja, hogy a vár vidékén lakó szlávok a saját nyelvökön *dukának* nevezték (vö. HFK. 410 : ANON. 13. §. : „Tunc comes eiusdem castri nomine *Loborcy* qui in lingua eorum *duca* uocabatur, fuga lapsus ad castrum *Zemlum* properabat“). Legelőször ezt a *duka* szót fogom vizsgálni. Kutatni fogom, hogy a IX. századtól ANONYMUS idejéig, tehát a XII—XIII. sz. határáig milyen nyelvekben, elsősorban szláv nyelvekben élhetett a szó. Hogy ilyen hivatali állást jelölő névszóból sokszor biztos következtetést lehet vonni, arra felhozok egy 1376-ból való sárosmegyei bártfai oklevelet. Ebben az oklevélben

egy Henrik nevű soltészról van szó, a kinek hivatali állását a köznép a *voit* (olv. *fojt*) szóval jelöli (vö. „Hanrech sculterus in volgo *voyth* nuncupatus“, l. Régi érdekes okmányok sz. kir. Bártfa városa levéltárából. Közli R. A. 1. füzet II. kiadás, 1376. okl.). Abból, hogy Henrik soltész népi hivatali neve *voit*, következik, hogy a nép, a mely e szót használta, nyelvére minden valószínűség szerint német volt. A felnémet *vogt*-nak ugyanis a középelnémet korszakban *voit* mellékalakja is van (vö. LEXER, Mhd. Wb.), s a bártfai oklevél ezt az alakot őrizte meg, még pedig német helyesírással írva, jeléül annak, hogy Bártfa lakossága ekkor, 1376-ban német volt (l. IVÁNYI B., Pro Hungaria superiore 78).

A fenti *duka* hivatalt, foglalkozást jelölő névben is ilyen, *voit*-tal egyenlő értékű bizonyító erő van.

Ismeretes dolog, hogy a latin nyelv a római birodalom kettéosztása után is (Kr. u. 395) még hosszabb ideig használatban volt a keletrómai birodalomban, így legtovább a katonaságnál, a hol még az V. és VI. századból is vannak használatára bizonyítékok. Nem a véletlen játéka tehát, hogy a konstantinápolyi hadvezérek és más nagyrangú katonák e korból fennmaradt nevei nagyrésztben latinok (l. JIREČEK, Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters I, 18; JIREČEK, Geschichte der Serben I, 98). Nagyon természetes, hogy e katonai latin nyelvből az utód: a középgörög (bizánczi) nyelv a katonai méltóságokat, rangokat jelölő szavak közül többet átvett. Ezek közé az átvett szavak közé tartozik a latin *dux* is. A középgörögben két alakban van meg e latin szó; *δοῦξ* és *δοῦκας* ez a két alak (a forrásokban *δοῦξ* és *δοῦκας* is); mindkettőre adatok a Kr. utáni IV. század óta vannak (l. DuC. Gloss. gr.). A két alak közül *δοῦξ* a régiebb s azt gondolom — bár e téren nem vagyok illetékes vélemény-nyilvánításra —, hogy a *δοῦκας* a *δοῦξ* accusativusából: τὸν *δοῦκα*-ból keletkezett akként, hogy a τὸν *δοῦκα* mellett keletkezett τὸν *δοῦκων* accusativus s ehhez analógia útján keletkezett a ὁ *δοῦκας* nominativus (máskép, de feltétlenül hibásan KÖRTING, LRWb.³; szerinte *δοῦκας* = olasz *duca* s van középgör. *δοῦκα* is s ez a *δοῦξ* acc.-a).

A római birodalomban a Kr. u. IV. századtól a *dux* egy-egy provincia katonai kormányzója s helyette itt-ott a lat. *comes* szóval is találkozunk (l. GROSSE R.: Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung. Berlin 1920. 152. s köv. lp.). Természetes dolog, hogy a mit a lat. *dux* az átvételkor s azontúl is jelentett, ugyanazt jelenti a középgör. *δοῦξ*, *δοῦκας* is (l. B. STAMATIOS PSALTES, Grammatik der Byzantinischen Chroniken. Göttingen 1913. index). A középgör. *δοῦξ*, *δοῦκας* DuC. Gloss. gr.-a bizánczi birodalomban jelentette azt a vezért, vezetőt, **1.** a ki egy katonai *μοῖρα*-nak, a mely ezer emberből állt, a feje volt, **2.** a ki egy provinciának a helytartója volt (sokszor katonai és polgári együtt), **3.** a ki egy civitasnak = várnak (l. HFKútói 419) az élén állt. A bizánczi uralom idején tehát *δοῦκας* volt Dalmácia, Kréta kormányzója, helytartója (innen latinul *ducas*, *duccas* is, l. DuC. Gloss. lat., Glossz gr.), de *δοῦκας* volt Sofia (= Sardica), Szaloniki, Dyrrhachion, Braničevo stb. várak, városok bizánczi feje is (l. DuC. i. m., JIREČEK, Geschichte der Serben I, 184, 270, HFKútói 411). A kifejtettek alapján igen érthető, hogy a *δοῦκας* a bizánczi társadalomban igen korán vált személynévvé,

illetőleg családnévvé (vö. Δούκας bizánczi császár nevét 1059—1067 közt; Δούκας történetirót a XV. sz.-ban; István Radoslav szerb király 1228—34 magát Στέφανος ὁ ἕτος ὁ Δούκας-nak írta, I. JIRČEK, Geschichte der Serben I, 303).

A középgör. δούξ, δούκας átkerülhetett s át is került a bizánczi uralom és műveltség hatása alatt álló, továbbá a Bizánczczal érintkező egyik-másik nép nyelvébe is. Nézetem szerint az olasz *duca* ('herzog'; elavult: 'führer, heerführer; regent, herscher') a középgör. δούκας átvétele (igy BERN. EtWb. is; hibásan a lat. *ducem*-ből RIG.-BULL.). Az átvételt Velenceze közvetítette. Kréta, Kandia velencei kormányzója, helytartója latinul *duca*, *ducha* volt (I. HFKütfői 411, DuC. Gloss. lat., Gloss. gr.). míg bizánczi uralom alatt δούκας (= lat. *ducas*) a helytartó méltóságczíme. Átkerült a δούξ, δούκας a bizánczi uralom vagy műveltség hatása alatt álló szlávok nyelveibe is, még pedig δούξ-ból *duksz* (igy az ó-egyh. szlávban, orosz és szerb szerkesztésű egyh. szláv emlékekben, I. Lex. p.; SREZN. Mat.; írásváltozat: *dukusz*, *dukusz* uo.), a δούκας-ból pedig *duka* hangalakban. Az utóbbi megfelelés teljesen szabályos (vö. gör. σατανᾶς, Ἰωνᾶς, Κλεόπας, Δούκας stb. = egyh. szl. *sotona*, *Jona*, *Kleopa*. *Luka* stb.), a szóra azonban aránylag késői adatok vannak; az adatok ezek: középbolg. *duka* [adatok a XIV. sz. óta, I. JIRČEK, Geschichte der Bulgaren 405; LAVROV, Obzor] 'czári tisztviselő, a ki katonai és polgári hatalmat gyakorol' | középszerb *düka* [adatok a XIV. sz. második felétől, vö. *duka drački* 'Durazzo dukája' I. DANČIĆ, Rječ. iz st. srp.] 'uralkodó, herceg' (Hrvoje a XIV—XV. sz. határán herceg s egy 1404-i oklevél szerint *duka spalicki*, 'Spalató duk-ja'; I. HAKSZ.) Lex. p. | kisor. *duka* [máskép *dukó*, innen lengy. *duk*; adatok mióta?] 'ein vornehmer, vermögender, einflussreicher herr, magnat' DALJ, HRINČENKO, BERN. EtWb. | oláh *Ducă* családnév alapján feltehető oláh **ducă* köznévvé is, adat azonban nincs reá, I. TIKTIN, DAMÉ. Valószínű, hogy a között *duka* adat nem mind közvetlenül a gör. δούκας átvétele, lehet ez adatok közt közvetlenül az olasz *duca*-ból átvett is (I. BERN. EtWb.). Kétségtelen azonban, hogy a bizánczi uralom vagy műveltség alatt álló szlávok a δούκας-t csakis *duka* alakban vehette át. Minthogy pedig a IX—XII. sz.-ban szláv népek igenis állottak görög uralom, s így görög δούκας-ok alatt, ennél fogva ez időben ennek a szlávok nyelvénben a *duka* szó meglehetősen. A mikor tehát ANONYMUS elmondja, hogy az a nép, a mely saját állítása szerint szláv s bolgár földről a görög császár segélyével és tanácsából foglalta el Zemplén—Ung területén levő helyét, a vár ispánját a maga nyelvén *dukának* nevezi, akkor ez elbeszéléstől a hiteles történeti magvat eltagadni nem lehet. Egy balkáni, görög uralom alatt állott nép igenis hívhatta a IX—XII. sz.-ban a gör. δούκας-t *duka*-nak. Ezt a *duka* szót tehát nem ANONYMUS találta ki, jóllehet az ő idejében van magyar *Duka* személynév (I. Vár. Reg. 322. §., bihari ember lehetett), a mint hogy ez időben van *Herczeg* (I. Vár. Reg. 142., 340. §§.; *Cherceg* uo. 180. §.), *Voivoda* (uo. 44. §.; *Voiovoda* uo. 102., 304. §§) személynévünk is.

A *duka* közszó után tulajdonnevekre térek át. Vizsgálni fogom azoknak a helyeknek, vizeknek a neveit, a melyek ANONYMUS szerint Szalán birodalmában feküdtek s a melyeknek szláv eredetéhez kétség nem fér. Hátha e tulajdonnevekben olyan szláv nyelvi: hangtani, mondat-

tani sajátosságokat lehet találni, a melyek a szláv nyelvi hovatartozás, valamint az időrend tekintetében eligazítanak. Egy esetben segítségül hívok olyan tulajdonnevet is, a mely csupán Anonymusszal közelkorú oklevélben fordul elő (vö. *Tapolcza* \approx *Tapoly*).

ANONYMUS szerint Szalán birodalmában feküdt a mai *Csongrád* (nála írva: *furungrad* olv. *Csurungrad*) és *Nógrád* (nála írva háromszor: *nougrad* olv. *Nougrad*). Kétségtelen, hogy mind a két név szláv eredetű. A *-grád* szöveg mindkettőben azonos az ő-szláv *grad* szóval (vö. or. *górodz* 'stadt'; kisor. *hórod* ua. | lengy. *gród* 'burg, schloss'; szorb *grad*, *hród* ua. | ó-egyh. szl. *gradz* 'burg, stadt'; bolg. *grad*, *gradét* 'stadt': szerb-horv. *grád* 'festung, stadt'; szlov. *grád* 'burg, schloss; stadt'; cseh *hrad* 'schloss, burg'; tót *hrad* ua.). A nevek első szótagjáról pedig szintén kétségtelen, hogy *Csongrád* *Cson-* szótagja a 'fekete' jelentésű szláv *črnā* (vö. or. *čeren*, *černā*, *černo* \approx *černó* | lengy. *czarny* | ó-egyh. szl. *črznz* | bolg. *črn*, *črnu*, *čeren*, *čern*, *černā*, *černó* | szerb-horv. *črn*, *črna* | szlov. *črn* | cseh *černý* és ó-cseh *črn*, *čern*, *-a*, *-o*; *črný* | tót *čierny*), míg *Nógrád* *Nó-*ja az 'új' jelentésű szláv *novz* melléknévből keletkezett (vö. or. *nōv*, *novā*, *nōvo* és *nōvyj* | lengy. *nowy* | ó-egyh. szl. *novz* | bolg. *novz* olv. *nof* | szerb-horv. *nōv* (*nōvo*, *nōva*; változat *nōv* l. *nōv* BELLOSZT.) | szlov. *nōv*, *nōva* | cseh *nový* és *nov*, *nova*, *ново* | tót *nový*). A szláv név, a melyből *Csongrád* [régibb m. **Csorngrád* \leftarrow **Csurungrád* \approx *Csurungrad* \approx **Csērungrád* vö. 1138/1329. évi oklevél: comes *cerungradiensis*; *Csongrádból* **Csēngrád* vö. 1285. évi oklevél: *Chengradiensis* Kovács; Ind.] származik, az átadó nyelvben **Črngrád*-, illetőleg *Črn grád*-nak hangzott; ugyanebben a szláv nyelvben *Nógrád* [rég. m. *Naugrad* vö. 1138: *Naugrad* KNAUZ I, 90 | 1156: *naugradiensis* comes uo. I, index | Vár. Reg. 207. §.: *Naugrad*; *Nougrád* vö. ANON. *nougrad* háromszor, l. feljebb | Vár. Reg. 133. §. *Nougrad* | 1226: *Nougrad* Kovács, Ind.; *Nougrád*-ból **Neugrad*-, vö. *Neugrad*, *Neugradiensis* Kovács, Ind., CSÁNKI I, 90, 91, 104] *Növgrád*-, illetőleg *Nov grád* hangalakban volt meg. Kevésbé valószínű, hogy az átadó szláv nyelvben a neveknek *Črn grad*, *Nov grad*, azaz rövid *a*-val hangzó alakja lett volna. A két név közül az egyik, még pedig *Črn grád* a. m. *F e k e t e v á r*-, illetőleg *f e k e t e v á r*-, a másik, t. i. *Növgrád* a. m. *Ú j v á r*-, illetőleg *ú j v á r*-.
A *Črngrád* — *Črn grád*, *Növgrád* — *Növ grád* megkülönböztetéssel azt akarom nyilvánvalóvá tenni, hogy itt eredetileg jelzős szerkezetekkel van dolgunk, a melyekből összetételek csak később váltak (l. JAGIĆ, Arch. XX, 520).

Az a kérdés, mely szláv nyelvben élhetett a IX—XII. században egy *Črngrád* \approx *Črn grad*, *Növgrád* — *Nov grad*. A magyar és a szláv alakok gondos figyelembevétele mellett a következőket állíthatjuk: Orosz vagy lengyel nyelvben ilyen alakok nem élhettek azért, mert az oroszban a név második tagja *-gorod* (vö. or. *Növgorodz*, *Černyj Górod* Baku táján), a lengyelben pedig *-gród* (vö. *Novogród* Wolyński), ezekből pedig magy. *-grád* nem keletkezhetett volna. A magy. nevek *-grád*-juk alapján vagy a délszláv nyelvek valamelyikéből, vagy pedig a cseh-tót nyelvből valók. Csakis ezekben a szláv nyelvekben van a IX—XII. században *grád* — *grád* szó. Cseh-tót nyelvi átvétel a magy. *Csongrád*-, *Nógrád* nem lehet. Igaz ugyan, hogy a csehben is, a tótban is valaha a jelzős szerkezetekben kétféle alakban volt használatos a tulajdonságot jelölő melléknévi jelző, e szerint, hogy már ismert, megemlített tárgyról, személyről vagy

pedig még nem említettéről, nem ismertről volt-e szó. Előbbi esetben a melléknévi jelző határozott, utóbbiban határozatlan melléknévi alakban járult a jelzett névszóhoz (l. VONDRÁK, Vgl. Gr. II, 270, 304). A nyelvtörténeti korban azonban jelzős szerkezetekben a határozatlan alakot kiszorította a határozott melléknévi alak (l. GEBAUER, Hist. ml. j. č. III, 1, 276—294); e fejlődés, illetőleg a fejlődés ezen iránya minden szláv nyelvben észlelhető (l. VONDRÁK i. h.). A cseh és tót nyelv történeti korából arra, hogy jelzős szerkezetekben a melléknévi jelző jelzett főneve mellett határozatlan alakban volna, közneveknél, személynéveknél alig egy-két példa (vö. ó-cseh *bu de nov mēsiec* GEBAUER, Hist. ml. j. č. III, 1, 288, ó-cseh *Milgost* l. Gebauer, slov. starč., ó tót *Milgost*, l. magyar oklevelek *Milgosz* szn.-ét; cseh je *na bíle dni* „es ist offenkundig“ VONDRÁK, Vgl. Gr. II, 304) van, helyneveknél azonban egyetlen egy sincs. A cseh helynevek közül az idevágó példák — a mennyiben nem tóalakban mutatják a melléknévet, vö. *Bělohrad*, *Vyšehrad* stb. — régen is, ma is mind a határozott melléknévi alakot tüntetik fel (vö. 1213: *Novygradeck*, *Nový Hrádek* | COSMAS: *Levigradeck*; 1221: *Levigradeck*, *Levý Hradec*, *Suchádol*, *Suchý Dol* | XIII. sz. *Knesepole* értsd *Kněžiepole*, *Veligrad*, *Velehrad* l. több példát FRIEDRICH, Cod. dipl. et ep. r. Boh. I, II index; SEDLÁČEK, Místop. slov. hist. kr. č.; mai cseh nyelvből: *Nový Hrad* „Neuschloss“, *Nové Hrady* „Gratzen“ stb.). A csehben is, meg a tótban is a nyelvtörténeti korban e helynevek *Črný Hrad* = *Cerný Hrad*, *Nový Grad* = *Nový Hrad* (esetleg *Črnograd*, *-hrad*, *Novograd*, *-hrad*) hangalakúak lettek volna, ilyenekből pedig magy. *Csongrád*, *Nógrád* nem keletkezhetett volna.

Ez állítás helyességére a felhozottakon kívül más bizonyíték is van. Magyarországi latin oklevelekben a két helynévnek latinosított alakjában előfordul a határozott melléknévi alak is. Így *Csongrádra* egy oklevélben, a garamszentbenedeki 1075/1217. éviben ilyet olvassunk: „[cives] *cernigradenses* . . . *cernigradensium* . . .“ (l. KNAUZ, Mon. Strig. I), *Nógrádra* pedig más oklevelekben több ízben ilyeneket: 1229, 1280: *Novigrad* (l. WENZEL, Arp. Új Okl. IV, 396, CSÁNKI I, 91), XVI. sz.-ből: *Novigrad* (l. Budai basák m. lev. I, 424). Ezek a latinosított alakok *Črný Grad*, *Nový Grad* ∞ *Növi Grád* kikövetkeztetett nevekre mutatnak. Ezek az alakok azonban sohasem éltek, egyszerűen csinálták őket a magy. *Csongrádból*, *Nógrádból* olyan írók, a kik tudtak tótul, illetőleg tudtak valamilyen szláv nyelven. Hogy ilyen hazai íróink minden időben voltak, bizonyíték rá maga ANONYMUS is, a ki szintén szláv nyelvi tudásáról tett tanúbizonyságot, a midőn *Csurungrád*-ot a szlávtság segítségével „fekete várnak“ értelmezte. Egyébiránt külön is meg kell jegyezmem, hogy a latinosított *cernigradiensis* aránylag újabb hangalakot árul el, a mennyiben a mai tót *čierny*, cseh *černý* a nyelvtörténeti korban a tótban is, a csehben is *črný* volt (e hangtani tény az 1075/1217. évi garamszentbenedeki oklevél koránál is figyelembe veendő). De különben is *Csongrádon* mai értelemben vett tótok sohasem laktak. *Nógrád* — *Nový Grad*, *Növi Grád* etymológizálásra is van megjegyzésem. *Nógrád* neve eredetét íróink — úgy látszik — mindenkor az „új“ jelentésű szláv *novъ*, lat. *novus*, *neos* szavakkal hozták össze. Innen latin emlékeinkben a *neogradiensis* melléknév (l. CSÁNKI I, 91), de azért népi *Neograd* nevünk sohasem volt, a hogy *Nový Grad* név sem volt. A jóformán tiszta magyar lakosságú *Nógrád* megyének különben népi tót neve

novogradská (stolica), egy név, a mely a magyarból való. Cseh-tót írók a XIX. század óta saját maguk alkotta névvel: *novohradská* (stolica)-nak nevezik (l. NIEDERLE, Národopisná mapa).

A magy. *Csongrád*, *Nógrád* cseh-tót nyelvi átvétel tehát nem lehet. Maradnak a délszláv nyelvek, a melyek valamelyikéből került a magyarba a két név. A délszláv nyelvekben ma is, a nyelvtörténeti korban is vannak, voltak olyan helynevek, földrajzi nevek, a melyek melléknévi jelzős szerkezetből keletkezett összetételek s melléknévük határozatlan alakban van meg. Ilyenek a többek közt: szerb *Biograd*, *Beograd*, ó-szerb *Bělgrad*, a Duna mellett, horv. *Biograd primorski*, *Zara vecchia*, Tengerfehérvár, *Pauler I*, 202' = szerb-horv. *běl, bjěl* 'fehér' + *grad* 'vár' s vö. or. *Bjélgorod* Бѣлгородъ a Donyec mellett | bolg. *Novgrad* a svištovo-i kerületben a Jantra folyótól nem messze (vö. Constantinos Porphyr. τὸ Νουγράφει = talán Prevlaka, a Cattarói öbölben l. JIREČEK C., Abhandlungen der k. böhm. Gesell. der Wiss. X:2:21 | or. *Nóvgorod*, három is van) | bolg. *Zelengrad* Macedóniában (vö. *zelen* 'zöld' + *grad* 'vár').

A szerbben, horvátban, bolgárban tehát ma is, a nyelvtörténeti korban is vannak a földrajzi nevek közt is olyan összetételek, melyeknek első tagja határozatlan melléknévi alak. Igaz, hogy ezekben a nyelvekben is a határozatlan alakot földrajzi nevekben is kiszorítja a határozott vagy a főösszetételei alak (vö. pl. szerb *Növi Sád*, *Növi Pazár*), a nyelvtörténeti korban azonban e nyelvekben sok ilyen határozatlan melléknévi alakkal bíró jelzős összetétel van. Egy *Črn Grad* = *Črngrad*, *Növ Grad* = *Növgrad*, a melyből a magyar *Csongrád*, *Nógrád* egyedül keletkezhetett, a IX—XII. században csakis a bolgár, szerb, horvát (és talán a szlovén) nyelvben lehetséges. A magyar nevek e nyelvek egyikéből való átvételek, még pedig feltétlenül Szent István király előtti, tehát 1000 előtti időből. Szent István király idejében ugyanis *Csongrád* is, *Nógrád* is vár volt királyi ispánnal az élén (l. PAULER, A magy. nemz. tört. I² 55—56; itt *Csongrád* hibásan származtatva; *Nógrád* elnevezés lehetett egyszerűen új vár, de keletkezhetett viszonyítva 'óvár'-hoz is; hol volt ez az Óvár?), s nincs semmi olyan adatunk, hogy ezek alatta épültek volna. Még csak egy megjegyzést kell tennem a bolgár nyelvi kvantitásról. A bolgár nyelv ugyanis ma csak rövid szótagokat ismer, itt ma a *grad* szó *grad* ∞ *gradt* rövid *a*-val van. Biztos dolog azonban, hogy a bolgár nyelv a kvantitásbeli különbségeket a nyelvtörténeti korban ismerte s aránylag nem is olyan régen vesztette el. Ma is vannak még kvantitásbeli különbségekkel bíró macedóniai bolgár nyelvjárások (l. OBLAK, Maced. Studien 131. §., Arch. für slav. Phil. XV, 306, VONDRÁK, Vgl. Gr. I, 292). Valaha tehát a bolgárban is *grăt* volt a szó.

Mielőtt az Anonymusból fentebb idézett földrajzi nevek fejtegetésében tovább mennénk, előbb egy, Anonymusban nem említett, azonban Szalán birodalma területén fekvő folyó nevét fogjuk megvizsgálni. Ez a folyó az Ondavába ömlő *Tapoly*. A folyó nevére a következő adataim vannak: 1246: *aquam Thopol* . . . *fluuium Thopol* . . . *rivulo Kysthopul* (l. Régi érdekes okmányok sz. kir. Bártfa városa levéltárából. Közli R. A. I. füzet II. kiadás) | 1259/1264: *super terra sua hereditaria Comlous uocata iuxta aquam Topl* (WENZEL, VII, 506) | 1269: *a fluio Pricluchyn ad fluuium Topl uocatatum . . . in eodem fluio Topl . . . cadit ad fluuium Grabouch . . .*

ad Budrug . . . ad alpes Beschad“ (WENZEL VIII, 243) | **1285**: a fluuio *Thopla* . . . ad Lopuchostauara . . . in *Thopl* . . . per eandem *Thopl* aquam“ (l. WENZEL XII, 435—36; az oklevelet nem láttam, azonban az OklSz. az eredetiből közli az ad Lopuchus tauara [sic!] részt, a mi mutatja, hogy WENZEL közlése aligha pontos) | **1285/1346**: ad fluuium *Thoplyj* (l. WENZEL XII, 441) | **1359**: in fluuium *Topul* (Múzeumi levélt. Kapy cs.) | **1359**: In fluuio *Topol* . . . fluuium *Topol* (l. Oklt. tő a.) | **1376**: Sarus iuxta fluvium *Tapul* (l. Régi érdekes okm. fentebb) | **1415, 1416**: *Tapolzegh* (l. CSÁNKI I, 312) | **1427**: *Thapolzeg* (uo.) | XVIII—XX. sz. *Tapoly* (l. SZIRMAY A., Not. top. com. Zempl. 43; CzF.; Magyarország vármegyei és városai: Zemplén vm.; CZAMBEL, Slovenská reč 35—36, 167, 604; SZIRMAY, Not. top. com. Zempl. cz. mű indexében *Topoly* sajtóhiba.)

A felsorolt különböző nyelvtörténeti adatok — az 1285/1346. évi *Thoplyj* kivételével — csakis magyar nyelvi adatok lehetnek. Csakis a magyar nyelvből érthető egy névnek, szónak olyan fejlődése, a milyen a *Topl* > *Topul* > *Tapul* > *Tapol* > *Tapoly* esetében elének tárul. Az első szótagbeli *-o-* > *-a-*, s az ejtéskönnyítő *-u-* > *-o-* szabályos magyar nyelvi fejlődés. Az *-o-* > *-a-* fejlődésre felesleges példákat idéznem, a szó végére megemlítem a *fogoly*, *jászol*, *kebel*, *köböl*, *öböl*, *pokol* szavakat, a melyekben a zárt végszótag hasonló fejlődésű. A földrajzi nevek közül pedig álljon itt a következő kettő: *Ipoly*. ANON. 33., 34. §§. fluuium *ypul*; XIII. sz.-i adatok: *Ipul* > *Ipol* l. Kovács, Ind.; **1623**-ból: által az *Iplion*, l. DEAK FARKAS, Magy. hölgy. lev. 262; XIX—XX. sz. népnyelvi adatok: *Ipoly* (ragozva *Iplyot* és *Ipolyt* CzF., *Iplyon*, B. Gyarmat), *Ipol*, *Ipó* (ragozva: *Ipót*, *Ipón*, Lócz, Nógrád m) || *Vízoly*. **1215**-ből Vár. Reg. 175. §. de villa *Vislu*; **1220**-ból Vár. Reg. 116. §. de villis *Visl*, lgy h a z a s *visl*; **1358**-ból Anjouk. oktár VII, 285 Petri filii Michaelis de *Visul*; **1388, 1398, 1454, 1458**-ból CSÁNKI I, 201 *Wysol*; XVI—XX. század *Visoly*, *Vízoly*. Mindezen analógiák alapján kétségtelen, hogy *Topl* > *Tapoly* magyar nyelvi fejlődés. Feltehető legrégibb magy. alakja **Toplu* ~ **Topli*, ragos-képzős alakja pedig **Toplut* > **Toplot* > **Taplyot*, **Toplum* > **Taplum* > **Taplyon*, **Topli* > **Tapli* > **Taplyi* stb. s részben talán ma is az (vö. hogy talán ilyen alak *Tapli-Bisztra*, *Tapli-Hermány* l. LIPSZKY, Rep., a melyek a *Tapoly* mentén fekszenek).

Melyik nyelvből fejthető meg ez az ó-magy. **Toplu* ~ *Topli*? A folyónak mai tót neve *Topla* (l. SZIRMAY A., Not. top. com. Zempl. 43; CZAMBEL S., Slovenská reč 604), német pedig *Töpl* (l. LIPSZKY, Rep.). Latinul irt hazai művekben *Topla* és *Toplya* a név (l. fentebb az 1285/1346. oklevelet és SZIRMAY A. i. m.). E latin alak alapján egyik-másik XVIII—XIX. századi magyar nyelvű műben magyarul is használatos a *Topla*, *Toplya* alak (l. LIPSZKY, Rep.).

Az első, a mit megállapítunk, hogy a magy. **Toplu* ~ **Topli* a felhozott tót, német, latin alakokból meg nem magyarázható. Ellenben fordítva a ném. *Töpl* az ó-magy. **Topli*-ből, a lat. *Topla* az ó-magy. *Topl*-ből teljesen érthető (a lat. *-a-*ra vö. az ilyen latinosításokat: *Vág*-ból lat. *Vaga*, lásd 1111-i okl. flumen . . . *Vvaga*; tót *Tatry*-ből lat. *Tatra*, 'Tátra' l. MNy. VIII, 341; magyar köznevekben előforduló lat. *-a-*ra pl. *fabrika*, *brosúra* stb. l. TOLNAT: Szily-Emlék 85). Amde a tót *Topla* magából, a tót nyelvből etymonában meg nem fejthető. Érezte, tudta ezt ŠAFÁRIK PÁL is, a ki épp ezért a folyó tót nevét műveiben *Teplá* alakra „csehesítette-tótosította“ (l. pl. Slov.

národopis ez. művéből vett idézetet CZAMBEL S., Slov. reč. 84). A név megfejtéséhez a helyes nyomot CZAMBEL SAMU mutatta meg. Szerinte a tót *Topla*, magy. *Tapoly* és a magy. *Tapolca*, régi magy. *Topluca* < *Toplica* etymonában egy és ugyanaz a szó lehet. Mindkettő a délszláv *toplъ*, *calidus*, meleg' szóval azonos, a mely délszláv szónak a lengyelben *ciepty*, kisoroszbán *teptyj*, mai tótban *teplj* felel meg (l. Slováci a ich reč 76. lp., Slovenská reč 35., 167. lp.). Ezen a nyomon a magy. *Tapoly*, tót *Topla* csakugyan meg is fejthető. Ez a megfejtés azonban CZAMBEL-nek nem sikerült; nem sikerült pedig azért, mert sem a m. *Tapoly*, *Tapolca*, sem pedig a tót *Topla* nevet hangtani és szótörténeti tekintetben nem vizsgálta meg. A név helyes értelmezésének nagy fontosságát azonban CZAMBEL mélyen átérezte és nyíltan ki merte mondani, hogy a ki a *Tapoly* ∞ *Topla* nevet hangtanilag is helyesen fogja megvilágítani, az világosságot derít arra a kérdésre, mikor kerültek a tótok Sáros- és Zemplén megyékbe, illetőleg az ú. n. keleti tót nyelvi részekre. Szerinte e részekre tótok a magyarok bejövetelekor kerülhettek, korábban aligha (l. Slovenská reč 35).

Mielőtt már most a *Tapoly*, tót *Topla* név értelmezésében tovább mennénk, vizsgáljuk meg előbb a magy. *Tapolca* neveket.

Fentebb említettem, hogy ANONYMUS művének 31. §-a szerint Szalán birodalma területén adott Árpád Bungernak, Borsu atyjának egy nagy darab földet „a fluuiu *topulucea* usque ad fluuium souyou que nunc uocatur *miscoucy*“. Tudjuk, hogy ez a *fluuius topulucea* olv. *Topulca* az a Miskolcztól nem messze eső meleg forrás és patak, a mely mellett a mai tapolczai fürdő áll (l. HFK. 427, SZABÓ KÁROLY). E patakot, illetőleg folyót, a mely Oszlárón alul a Tiszába szakad, forrásánál *Tapolcának* (vö. 1358-ból: er *Thopolcha*, Anjouk. október VII, 267), további folyásában Aranyostól, Emődötől le Tiszába szakadásáig *Héjőnek*, *Héjónak*, azaz „meleg folyónak“ nevezik (l. LIPSZKY, Rep.; HUNFALVY P., Magyarország ethnogr. 382). Ez a kettős név nagyon régi keletű. A folyónak Emődön aluli részét ANONYMUS is eredeti magyar szóval *Hejyou*-nak nevezi (vö. ANON. 31. §: iuxta fluuium *hejyou* usque ad thysciam et usque ad emeud), sőt magának a forrásnak, *Tapolcának* is előkerül a régiségben magyar köznévből alakult *Heviz* neve is (vö. 1214 Vár. Reg. 321. §: Abbatis de *Heuiuz*; 1219 Vár. Reg. 41. § monasterij de *Taplucya*; a borsodmegyei hévizi = tapolczai benzés apátságáról l. CSÁNKI I, 180, 192).

A borsodmegyei *Tapolcáról* a fenti adatok alapján feltehető, hogy abban a nyelvben, ahonnan ezt a *Tapolca* tulajdonnevünket vettük, a névnek „aqua calida, aquae calidae, therma, thermae“ jelentése lehetett.

Ez a jelentés, illetőleg elnevezés lehet az alapja minden olyan *Tapolcánknak*, a mely meleg forrásnak, pataknak, folyónak a neve, minden olyan *Tapolca* helynek, a mely ilyen „hévíz, héjó“ mellett fekszik.

Nézetem szerint következő *Tapolcáink* nevének értelme a m. „hévíz, héjó“:

Abaúj-Torna m.: *Tapolca*, puszta, LIPSZKY, Rep. (régibb adatom nincs reá) || Gömör m.: *Jolsva-Taploca* (máskép: *Jólsva-Taploca*, l. BARTHOLOMAIDES, Com. Gömör. not. II, 67, 68, 78, 79, 708, *Jolsva-Tapolca* LIPSZKY, Rep.), falu, fekszik a Jolsva-Muránypatak

mellett; *Kún-Tapolca* (l. BARTHOLOMAEIDES i. h.; másképp *Kún-Tapolca* LIPSZKY, Rep.), falu, fekszik a Csetneki patak, Tapolca mellett. BARTHOLOMAEIDES i. h. szerint van soha be nem fagyó hévize = aquae calidae-ja. Gömör várának területe (vö. ANON. 33. §.: castrum *gumür* olv. *Gümür*; nb. Sajó Gömör községet tótul *Himer*-nek nevezik, l. BARTHOLOMAEIDES i. m. II, 568, a mi a név eredetére is fontos) már Szent István idejében megye volt (l. PAULER, A m. nemz. tört. I^o 56, 405) s a terület a honfoglalás előtt ANONYMUS szerint Szalán országhoz tartozott. E gömörmegyei *Tapolca* névre adataink a XIII. sz. óta vannak, l. 1243-ból Századok 1867:73; XIV. sz.-i adatok: *Thopolcha*, *Tapolcha*, *Mygleztapulcha* versus fluvius Ilswa, CSÁNKI I. 141, 148 || Zólyom—Nógrád m.: 1358-ból: *Thapolcha pataka*, l. Anjoukori oktár VII, 208 (Garamszeg, Ponik és? Oszlár közt fekvő területen, a Garam baloldali pataka, ma nincs) || Nógrád m.: 1374-ből: *Possessio Thoplycha* CSÁNKI I, 109 (ma nincs, Litke-Lapujtó táján) || Szepes m.: 1412, 1474-ből: *Topplicha*, *Tópicze* CSÁNKI I, 268) a mai szepesmegyei Teplicska) || Esztergom m.: 1295-ből: *Inter minorem Danobium et clausuram aque Toplycha*, Árpád-kori új oktár X, 193; 1296-ból: *inter clausuram aque Toplycha* uo. 215 (ma Esztergom városa határában e néven nincs folyó, patak) || Somogy m.: 1239-ből: *terram castri Symigiensis nomine Thoplicham . . . Thoplycha*, Árpád-kori új oktár VII, 74 (ma e néven ismeretlen) || Trencsén m.: 1267-ből: *terris Topluca . . . in comitatu Trinchiniensi*, l. Árpád-kori új oktár III, 156 (= ma Trencsén-Teplicz) || Veszprém m.: *Tapolca*, patak, LIPSZKY, Rep.; *Tapolcafő*, város; régi adatokat l. 1359-ből: *iuxta fluvium Thapolcha*, in fluvio *Tapolcha* Anjoukori oktár VII, 507, 1374-ből: *Tapolchafeu* CSÁNKI III, 255; 1437-ből: *Meatum aque Thapolchawyze . . . Thapolchawyze* (l. OklSz. víz szónál) || Zala m.: *Tapolca*, város; régi adatokat l. 1272-ből: *Topulcha*, 1290-ből: *Thoplycha*, 1328-ból: *Thapolcha* stb. CSÁNKI III, 25 || Baranya m.: *Tapolca*, falu, LIPSZKY, Rep.; régi adatokra vö. talán 1294-ből: *fontis Topolcha* in com. Borona, Kovács, Ind.

A fenti sorokban ma e néven ismeretlen *Tapolcákat* is közöltem. Szükségem volt rájuk több tekintetben, elsősorban azonban azért, hogy a magyar tulajdonnév hangalaki fejlődése történetét tisztán lássuk. Ha mi ugyanis a fenti *Tapolca* ∞ *Taploca* különböző korokban feljegyzett alakjait gondosan összegyűjtjük, a fejlődés sorrendjét így állapíthatjuk meg: Legrégibb magyar alak *Toplica*, ebből *Topluca* > *Topuluca*. *Toplucá*-ból > *Toploca* ∞ *Toplaca* ∞ *Tapluca* > *Taploca*, míg ellenben *Toplucá*-ból *Topulca* ∞ *Topolca* > *Tapolca* > *Tapolca*.

A fejlődés legelején tehát ó-magy. *Toplica* áll; ennek az átható nyelvben értelme a m. ,hévíz, héjó, aqua calida, aquae calidae'.

Már fentebb említettem, hogy az ó-magy. *Toplica* szláv eredetű. A szláv név képzése alakulása teljesen azonos a szlávok által lakott részekben sűrűen előforduló *Bystrica* patak-, folyó-, illetőleg helynévvel. Miként ez a szláv *Bystrica* (vö. tót *Bystrica*, cseh *Bystrice*, lengy. *Bystrzyce*, szerb *Bistrica* l. BERN. EtWb., innen magy. *Bészterce*, osztrák ném. *Feistritz*) a szláv *bystrz*, schnell, rasch, sebes melléknév -ica képzős származéka (vö. hogy a gömörmegyei *Bisztra* falu = magyarul *Sebespatak*), azonképen melléknév az ó-magy *Toplica* = ,Hévíz, Héjó' alapjául szolgáló szláv néven is. Csak az a kérdés, hogyan hangzott az átható szláv nyelvben az a mellék-

név, a melyből a magyar való. A szláv nyelvek egy részében ugyanis a ,calidus, warm' = *toplō*, más részében *teplō*. Nagyon természetes, hogy az *-ica* képzős származék is a nyelvek egy részében *toplica*, másik részében *teplīca*. A megoszlás ez:

toplъ, *toplica* vö. bolg. *tōpāl*, *tōpla*, *tōplo* ,warm', *toplīca* ,lauwarmes wasser' GEROV | szerb-horv. *tōpal*, *tōpla*, *tōplo* (alakv. *tōpel* JAMBR., BELLOSZT.; *topao* MARG.) ,calidus'; *toplīca* ,warmbad'; gyakori folyó- és helynév: *Tōplīca* Kolubara mellékfolyója; Morava mellékfolyója s vidéke; gyakori horvátországi folyónév; falu Szerbiában; *Toplice* város és fürdők Varasd m.-ben, vö. „thermae-*toplīce*, *toplo* zviralsiche“ JAMBR. ,aquae sponte natura calentes' BELLOSZT. | szlov. *tōpāt*, *tōpla* ,warm' (alakv.: *topāt*, *toplā*); *toplīca* ,die therme'; *toplīce* plur. ,heisse quellen, die thermen'; folyó- és helynevek: *Toplice*, ném. *Tōplitz* Krajuában és Stájerországban;

teplъ, *teplīca* vö. or. *tēplyj* ,meleg'; plur. fem. *teplīcy* ,warme quelle; warmer heilbrunnen' | kisor. *teplij* ,meleg'; *teplīca* ,mĕsto, gdĕ voda zimnoj ne zamerzaet' HRINČENKO; helynév: *Tepljci*, Galicziában MIKLOSICH, Denkschr. XXIII, 247 | lengy. *ciepty* ,meleg'; *cieplīce* plur. fem. ,warme wasser'; helynév: *Cieplīce*, Galicziában | cseh *teplj* (állítmányi kiegészítő kép *tepl* is), *-ā*, *-é* ,meleg'; *teplīce* ,warmbad'; *teplīce* plur. f. ,thermae'; helynévben: *Teplīce*, ném. *Teplitz*; *Teplīce* dolejší a hořejší: Ober- und Unter-Weekelsdorf, Wichmansdorf, I. SEDLÁČEK, Mistop. slovník král. č.; *Teplīce-Sanov*, ném. *Teplitz-Schönan* | tót *teplj* (olv. *tyeplj*; alakv.: *teplj*, *ceplī*) ,meleg'; *teplīca* ,meleg fürdő'; *teplīce* plur. fem. ,thermae, aquae calidae'; 1507-ből való adat: In fluuio *Theplīcze* alio nomine *Melegwyz* vocato (I. OklSz. víz szónál); vö. hogy a soha be nem fagyó héviznek *teplīce* a neve, vö. BARTHOLOMAEIDES, Not. com. Gömör. II, 67: „Ex dulcibus nonnullae ob copiosam calcem quam secum vehunt, gelu non admittunt, proinde hujatibus tepidae vulgo *Teplīcsky* audiunt"; víz- és helynevekben: *Teplīce*, *Teplīčka* ∞ *Teplīčky*, *Ceplīce*.

Látjuk tehát, hogy a bolgárban, a szerbben, a horvátban, a szlovénben ma *topl* ∞ *topal* ∞ *topl*, tehát a tőszótagban *o*-val hangzó, míg ellenben az oroszban, a kisoroszbán, a lengyelben, a tótban és a csehben *tepl* ∞ *teplj* ∞ *ciepty* ∞ *teplyj* — *tēplyj*, tehát a tőszótagban *e*-vel hangzó a ,calidus, warm' jelentésű melléknév. Természetes, hogy ugyanez a megoszlás van a *toplica*, *Toplica* ∞ *teplīca*, *teplīce*, *Teplīce* származékban is.

Az egyes szláv nyelvek történeti adatai a mellett szólnak, hogy a tőszótag *o*—*e* hangzójának ezen különbözőése nem mai keletű (ez *o*—*e* váltakozásra vö. GEBAUER, Hist. ml. j. č. I, index). A cseh, lengyel és a tót nyelvből nem ismerek egyetlen egy emléket sem, a melyben más, mint a tőszótagban *e*-vel hangzó, tehát *tepl*-(*teplīce*, *ciepty* stb.) alak előfordulna. Orosz emlékekben a rendes *teplyj* ,meleg', *teplīca* ,meleg forrás' (I. SREZN. Mat.) mellett van néhány *toplyi* adat is. Ezek az *o*-val hangzó alakok egyházi szláv, tehát itt délszláv eredetű alakok. Ezzel szemben délszláv cyrillbetűs emlékekben is találni itt-ott *tepl*, tehát *e*-vel hangzó alakot (I. Lex. p.; DANIČIĆ, Rječ.; JAVROV, Obzor 58, 59); ezek az alakok orosz eredetűek. Máskülönben a bolgár, szerb, horvát, szlovén emlékekben csakis *topl*, *toplica* stb., tehát *o*-val hangzó alak található (vö. középbolg. *toplica* LAVROV, Obzor; helynév: XI. sz.-ból KEDRENOSNÁL: ἐν τῷ Τοπλιτjῳ, a bolgár Maricza partján vár volt, ŠAFÁRIK, Slav. Altert. II, 219).

A különbözőzés régisége mellett felhozom még, hogy Krajnában és Stájerországban németül *Töplitz*-nek mondják a szlovén *Teplice*-ket, míg ellenben Trencsén-*Teplíc*, valamint a csehországi *Teplícé*-ket németül sohasem *Töplitz*-, hanem mindenkor *Teplitz*-nek mondták. A neveken a német hátraható illeszkedés (umlaut), illetőleg ennek hiánya bizonyíték, hogy a cseh-tóban a nyelvtörténeti korban mindenkor *tepl*-, tehát a tőszótagban *e*-vel hangzó volt a ,calidus, warm' jelentésű melléknév.

Az a kérdés már most, hogy a magy. *Toplica* > *Taploca* < *Tapolca* melyik szláv nyelvi csoportból való átvétel: az *o*-val hangzóból-*e* vagy pedig az *e*-vel hangzóból. Erre az a feleletünk, hogy csakis szláv *Toplica*-ból való lehet az ó-magy. *Toplica* > mai magy. *Taploca* < *Tapolca*. E mellett szól: a) Emlékeinkben egyik-másik *Tapolcá*-t < *Toplicá*-t németül *Töplitze* (l. a XV. sz.-ból, fentebb Szepes m. a.) néven találjuk. E német alak eredetibb *Toplica*-ra mutat. — b) Egy szláv nyelvi *Teplícá*-ból, *Teplice*-ből a magyarban magashangú szó, nyilván **Teplöce* < **Tepölce* lett volna (vö. *medence* < szláv *mědnica*; *berkénye* < szláv *brekynja*; *Bészterce* < szláv *Bystrica* stb.), **Toploca* < **Toplica* azonban semmi szín alatt.

A kifejtettekből következik, hogy az a szláv nyelv, a melyből mi a ,héviz, héjó' jelentésű ó-magy. *Toplicá*-t, mai magy. *Tapolcát* < *Taplocát* átvettük, csakis délszláv nyelv (bolgár, szerb, horvát, szlovén) lehetett. A cseh-tót-lengyel-orosz nyelvben ,aqua calida' jelentésű *toplica* a nyelvtörténeti korban nincs.

Mielőtt tovább mennék, meg kell említenem, hogy a székely nyelvjárásokban van egy *toplica* alakv. *taploca* szó, melynek jelentése ,sáros pocsolya, higsáros süppedék, ingoványos hely' (l. MTsz.). A szóra első adatunk 1801-ből van (vö. PP 1801 m. rész: *toplitzás hely*, székely szónak jelezve, innen MÁRT. 1807, 1811: *toplitzás*, pocsolyás, mocsáros, morastig, sumpfig'; újabb adatokat a székelységből *taploca*, *taplocás* alakban l. MTsz.). Kétségtelen, hogy ez a szó azonos az oláh *toplîța* köznévvvel, melynek jelentése: 1. ,terrain dont la surface est sèche et les dessous humides; 2. endroit où l'on fait rouir le lin ou le chanvre' (DAMÉ). A székely és az oláh szavak szláv eredetűek, szláv eredetűkre vö. ó-or. *toplyi* ,morastig, sumpfig' SREZN. Mat.; or. *tóplyj* ,átázott', *tópkij* ,mocsáros, posványos, süppedékes'. A szláv szó a ,héviz, héjó' jelentésű *toplica*—*teplica* szótól különböző szláv szó (l. MIKL. EtWb. *top*- alatt és külön *tepa*.; a székely szó eredetéről teljesen hibásan MIKL. Slav. el.; Sp. XI, 315).

Van már most Csík megyében *Taploca* (alakv. *Tapolca*, l. LIPSZKY, Rep.; régi adatok a XVI. sz. óta *Toploca*, *Taploca* hangalakban, l. Székely Oktár II, 272, IV, 40. V, 230) falu, s Erdélyben (vö. Hunyad m., CSÁNKI V, 141; Torda m., LIPSZKY, Rep.), valamint Szatmár és Bihar m.-ben (l. LIPSZKY, Rep.) vannak *Toplica* nevű falvak. Ezeknek a falvaknak a neveit nem vizsgálom bővebben; nem vizsgálom pedig azért, mert kérdésemhez szorosan nem tartoznak. Lehetséges, hogy ezek közt is van ,héviz, héjó' jelentésű *Toplica*; tekintettel azonban arra, hogy Romániában is vannak *Toplîța* helyek (l. CH. II, 417), továbbá arra, hogy az erdélyi, valamint szatmár—biharmegyei *Toplicákra* aránylag csak nagyon újkeletű adataim vannak, valószínűbbnek tartom, hogy ezek részben talán a ,süppedékes, ingoványos' jelentésű oláh *toplîța*, székely *teplica* < *tapolca* < vö. or. *toplyi* ,ingoványos' stb. szóval függnek össze.

Ezek után visszatérünk a 'hévíz, héjő' jelentésű ó-magy. *Toplica*, mai magy. *Tapolca*, *Taploca* tulajdonnévhez, a melyről megállapítottuk, hogy csakis délszláv nyelvekbeli *Toplica*, *Toplice* tulajdonnév átvétele lehet. A dunántúli *Tapolcákra* ezt mindenki természetesen találja; itt e nevek mai értelemben vett szlovének—horvátok lehetnek. Délszláv nyelvi eredetű a borsodmegyei *Tapolca*, valamint a gömörmegei *Taplocák* is, a melyek Szalán birodalma területén fekszenek. A borsodmegyei *Tapolca* ANONYMUS szerint honfoglalás előtti, s ma is magyarok lakják. Magyar lakossága van a gömörmegei Kún-*Taplocának* is. A csupán oklevelekből kimutatható felsőmagyarországi magyar *Topluca*—*Tapolca* nevekre pedig megjegyzem, hogy van köztük olyan is, a melyet az oklevél írója ú. n. népetymológiával nevezett el *Toplicának*, *Tapolcának*, azonban az ott lakó népnek nyelvében ilyen alakban ismeretlen lehetett. Újabb íróknál is gyakran tapasztalunk hasonló eljárást. Így pl. SAFÁRIK Pál József műveiben az abaújmegei *Torna* (tót népi nevét nem ismerem, a folyó mentén magyarok lagnak) *Ternavának* (NIEDERLE, Nádod. mapa: *Turňa*), *Zemplént* (tót népi neve *Zemplín*) *Zemno*-nak, *Zemne*-nek, *Ungvárt* (tót, rutén neve *Ungvar*) *Uhvarnak* (NIEDERLE i. műben *Užhorod*) stb. nevezi. Ilyen népetymológiai alakításnak veszem azt, mikor magyar anyanyelvű oklevélíró a trencsénmegyei *Teplice*-t a korabeli sűrűn előforduló magy. *Topluca* névvel azonosítja, vagy mikor szlávul is értő magyar oklevélíró *Csongrádot* *Cserny grad*-nak (vö. feljebb), a hunyadmegei *Toplicat* *Teplícának* (l. CSÁNKI V, 141) értelmezi.

A borsodmegyei *Taplocára*, valamint a gömörmegei Kún-*Taplocára*, a melyek mindenkor népi magyar nevek voltak, természetesen csakis az a megállapítás lehet helyes, hogy ezeket a magyarok olyan szlávoktól vették át, a kik az ott felbukkanó hévizet, héjót saját nyelvükön *Toplicának* nevezték. *Toplicát* használó szláv nép pedig csakis délszláv nép lehetett, cseh, tót, lengyel, orosz semmiesetre sem.*

Ezt az eredményt *Tapoly* neve is fényesen igazolja.

Fentebb említettem, hogy CZAMBEL SAMU szerint a m. *Tapolca* és a m. *Tapoly* etymonában egy lehet. CZAMBEL gondolatát mi helyesnek fogadtuk el s magyaráztuk, hogy az ó-magy. *Toplica*, mai magy. *Tapolca* ∞ *Taploca* a délszláv *toplz* 'calidus' -ica képzős *Toplica* ∞ *Toplice* tulajdonnévnek az átvétele. CZAMBEL folytatólag azután azt mondja, hogy ha sikerülne a tót *Topla* (= magy. *Tapoly*) nevét is hangtanilag kifogástalanul megmagyarázni, ebből világosság derülne arra a nehéz kérdésre, mikor kerültek a tótok Sáros—Zemplén—Abaúj m.-be, illetőleg az ú. n. keleti tót nyelvjáróterületre. Ha a tót *Topla* és a tót *Teplá*, *Teplice* nevek csakugyan etymonukban egyeredetűek, akkor CZAMBEL szerint valónak kell elfogadnunk, hogy a tótok e területekre a magyarok bejövetelével egyszerre kerültek (l. CZAMBEL, Slov. reč 35, 167). CZAMBEL azonban a tót *Topla* nevet hangalakjában nem magyarázta meg.

* A nagyérdemű CZAMBEL SAMU a felsőmagyarországi *Toplicákra* is támaszkodva, a tótok eredetéről felállított egy elméletet, a melyet elhibázottnak kell tartanunk (l. ez elméletet *Slováci a ich reč* és *Slovenská reč I, cz. műveiben*).

CZAMBEL fejtegetéseire SKULTÉTY JÓZSEF, a mű egyik bírálója azt mondja, hogy a *Topla* név dolgában több világosság alig várható. A *Topla* név szerinte világos, s a nyelv, a melyből érthető, bolgárszláv (l. Nyelvtudomány I, 292). Hogy azonban milyen bolgár szóval azonosítható a tót *Topla*, azt SKULTÉTY nem mondja meg.

A folyó nevének megfejtésében fentebb ezeket állapítottam meg: 1. A legrégebb magy. alak **Topli* ∞ **Toplu*, ebből lett *Topl* \succ *Topul* \succ *Tapul* \succ *Tapol* \succ *Tapoly*; 2. Az ó-magy. **Topli*-ből való a ném. *Töpl* név. Ez az átvétel 1240 előttről való, mert az ó-magy. **Topli*-beli *i* tövégi vocális, a tövégi magánhangzók pedig a magyarban 1240 után már mind eltűntek; 3. A hazai lat. *Topla* az ó-magy. *Topl* alakból való latinositás (l. erről feljebb), az ugyancsak lat. *Toplya* pedig a tót *Topla* átvétele.

A tót *Topla* is nézetem szerint a magyarból; még pedig az ó-magy. *Topl*-ből való. A mint az ó-magy. *Loborc*, későbbi és mai magy. *Laborc* folyó nevéből a keleti tótban *Laborca* lett (nb. ez visszakerült, l. LIPSZKY Rep. magy. *Laborca*), azonképen lett az ó-magy. *Topl*-ből ugyane nyelvben *Topla*, esetleg előbb *Topla* (némely tót író ugyanis *Toplá*-t ír). Az alakulást olyan analógiák segítették elő, a milyenek az *-a*-ba végződő tót folyónevek mint pl. *Torisa* (= magy. *Tarca*), *Ondava*, *Sajava* (= magy. *Sajó*), *Teplá** stb. Slád-kovič a magy. *Maros*-ból is *Marušát* csinált. Ebből a keleti tót *Topla* névből a keleti tótban saját nyelvi fejlődéssel *Topla* lett (a keleti tótban az inyesített mássalhangzók igen el vannak terjedve). Hogy különben a tót írók a *Topla* ∞ *Topla* nevet soha sem tekintették eredeti tót szónak, bizonyítja az is, hogy egyesek, így pl. ŠAFÁRIK műveik-*Teplá* alakra tótosították, egyes régi tótul is beszélő oklevélíróink pedig *toplý*-ra, illetőleg *toplý* ∞ *toplí*-ra (l. az 1285/1346. évi oklevelet).

Az eddigiekben azt láttuk, hogy *Tapoly* tót, latin, német nevei a magyarból való átvételek. Milyen eredetű már most maga az ó-magy. **Topli* ∞ **Toplu*, melyből a mai *Tapoly* alak fejlődött. Eddigi fejtegetéseimből következik, hogy szerintem az ó-magy. **Topli* ∞ **Toplu* a 'meleg, calidus' jelentésű délszláv *toplъ* melléknévből lett délszláv *Topl* tulajdonnév átvétele. A tulajdonnévre vö. az ilyen magy. folyónevet: *Hideg-Szamos*, *Hév-Szamos* (vagy *Meleg-Szamos*). Ez a délszláv *topl*-ből lett délszláv *Topl* a melléknév névszó *o*-tövé hímenné ú. n. határozatlan alakja. Ebből a *Topl*-ből lett a magyarban **Topli* ∞ **Toplu*, az az a név beleilleszkedett az átvétevé nyelv akkori hang- és ragozási rendszerébe. Hasonló dolog történt a magyar tövégi magánhangzók megléte korában a ném. *perl* 'gyöngy', *-burg* 'vár' szavakkal, a melyekre vö. a következő régi helyneveket: ANON. 47., 50. §§: *ecilburgu*, *eilciburgu*; Vár. Reg.

* A tót *Teplá* (l. LIPSZKY, Rep.), cseh *Teplá* (l. adatokat 1197 óta SEDIÁČEK, Mistop. slov.) folyó-, illetőleg helynevek a *teplý* 'calidus' melléknév nőnemű alakjai. A líptómegyei *Teplá* falu, valamint a Garam egyik, ma e néven ismeretlen *Teplá* mellékfolyója, oklevelekben *Topla* (l. Liptói reg. 25., 36., 59., 60., 72. §§ és KOVÁCS, Ind.), *Topla*, *Tapla* (l. WENZEL, XI, 20. KNAUZ, Mon. Strig. I, KOVÁCS, Ind.) alakban is előfordul. Minthogy a magyarban *e-a* ∞ *o-a*; *i-a* ∞ *o-a* megfelelés van (vö. *cserba* ∞ *csorba*; *deszka* ∞ *doszka*; 1267 *Sylva*: ma *Zsolna*, ném. *Sillein*; *Jelsva* — *Jolsva* stb.), a *Topla*, *Topla*, *Tapla* alakok előbbi *Tepla*-ból magyar nyelvi fejlemények.

196. §: *Pertu* olv. *Pertü* = Gyöngy falu Szatmár m.-ben stb. Így lett a délszláv *Topl*ból is magy. **Toplu*, s minthogy a mélyhangú szavak tövégi *-u*-ja váltakozhatott *-i*-vel (vö. a régi m. *Bolugi* = Balog, *felcopusi* = Kapus stb. neveket MNy. VI, 153.), **Topli*. Ez az ó-magy. **Topli* tehát nem egy délszláv határozott alakú hímnemű melléknévnek az átvétele. Az ó-magy. **Topli* csakis egy rövid *i*-vel hangzó délszláv *Topli* átvétele lehetne; csak ilyen rövid *i*-s alakból lesz később a magyarban *Topl*, majd *Topul* > *Tapul* > *Tapol*, *Tapoly*, mert az ó-magyarban a nyílt végszótagban álló rövid *i* eltűnt, az ugyanilyen hosszú *i* azonban nem tűnt el, csupán meg rövidült, a zárt végszótagban levő *i*, *i* pedig megmaradt. Igen ám, csak hogy a IX–X. században a délszlávban a *toplz* melléknévnek határozott alakja *toplz-i*, *toplyj*, *töpli* lehetett (vö. bolg. *töplyj* ,meleg' GEROV és *Topli dol* a Struma mentén; szerb-horv. *töpli*; szlov. *topli*), ezekből pedig nem lett volna magy. **Topli*, hanem **Toplyji*, **Toplij*, **Topli*, mai nyelvben **Taploj*, **Tapli* (ragozva *Taplít*), a milyen alakok egyáltalában nincsenek.

Mindent összefoglalva, az ó-magy. **Topli* ∞ **Toplu*, magy. *Tapoly* egy délszláv (bolgár, szerb-horvát vagy szlovén) *Topl* tulajdonnév átvétele, a mely viszont a délszláv *topl*, *toplz* ,meleg' mása.

(Folytatjuk.)

MELICH JÁNOS.

A bolgár-kérdés és a magyar húnmonda.

A Magyar Nyelv III. kötetében, majd a helsingforsi Finn-ugor Társaság kiadásában megjelent „Die bulgarisch-türkischen lehnwörter in der ungarischen sprache“ cz. könyvben összeállítottam honfoglaláselőtti török jövevényszavaink lajstromát. Módszeres hangtani vizsgálatuk kiderítette, hogy ha nem is valamennyi, de legalább túlnyomó többségük jellegzetes hangalakjánál fogva csak a csuvasból, illetőleg pontosabban a mai csuvas óséből, az ó-csuvasból való átvétel lehet. Másfelől KUNIK, ASMARIN és MUNKÁCSI BERNÁT kutatásai kétségtelemné tették, hogy a csuvasok a volgai bolgár birodalom török lakóinak egyenes leszármazottai. Így kapcsolódik bele a bolgár kérdés a magyar őstörténeti kutatásokba.

A mi a magyar-bolgár érintkezések helyét és idejét illeti, említett német munkámban arra az eredményre jutottam, hogy az Urál-vidéki őshazából dél felé vándorló ugor-magyarok minden valószínűség szerint a volgai bolgár birodalom szomszédságába, a volgai bolgár miveltség hatása alá kerültek, tehát az érintkezéseket a volgai bolgár birodalom megalapítása utáni időkre, kerek számmal 600 és 800 közé tehetjük. Úgy látom azonban, hogy ez a megállapításom revisióra szorul: az érintkezés helyét délebbre, idejét korábbi századokra kell tennünk.

A bolgárok őstörténetére főforrásunk a THEOPHANES ISAURICUSnál († 817/8) és NICEPHOROS PATRIARCHÁNÁL († 829) olvasható legendás elbeszélés KUVRAT bolgár kán öt fiának vándorlásairól. A két szöveg egyezései és eltérései kétségtelemné teszik, hogy mind THEOPHANES, mind NICEPHOROS közös, régibb forrásból merített.* Az elbeszélés

* KRUMBACHER, Gesch. der byzantinischen Literatur² 350.